

BIJDRAGE

LAURA NYS, wetenschappelijk medewerker, Vakgroep Geschiedenis, UGent

Kemalisme en feminisme: een ambigue relatie

Feministische perspectieven op de kemalistische hervormingen in de vroege Turkse Republiek.

In de jaren 1920-30 voerde de Turkse Republiek heel wat hervormingen door die een impact hadden op de maatschappelijke positie van de vrouw. Zo werd in 1924 het burgerlijk recht gesecculariseerd, kregen vrouwen betere toegang tot het onderwijs en werden ze stemgerechtigd. Lange tijd werden deze hervormingen binnen de officiële historiografie geprezen, maar vanaf de jaren 1980 veranderde dit. Feministische academici stelden dat de hervormingen niets veranderden aan het patriarchale karakter van de samenleving en dat de gunstige gevolgen in onderwijs en tewerkstelling alleen merkbaar waren voor vrouwen uit burgerlijke milieus.

Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938).
(Graphopresse, Amsab-ISG, Gent)

Een tweede punt van controversie vormt de rol van de vrouwenbeweging in deze hervormingen. Vaak wordt gesteld dat zij slechts een klein aandeel had in de hervormingen, en dat de rechten niet *afgedwongen*, maar eerder *verleend* waren. Mede door de herontdekking van primair bronnenmateriaal, nemen recente onderzoeken ook deze these steeds meer onder vuur. De vrouwenbeweging maakte intensief gebruik van de geschreven pers om haar standpunten naar buiten te brengen, en vanaf de vroege 20e eeuw organiseerde ze protestacties en meetings. De relatie tussen de vrouwenbeweging en de staat was vaak gespannen, aangezien niet alle eisen van de vrouwenbeweging pasten binnen het kemalistische denkkader.

Twee debatten

Vlak na de oprichting van de Turkse Republiek in 1923 werden een hele reeks hervormingen doorgevoerd die een gunstig effect hadden voor vrouwen. Zo werd in het Burgerlijk Wetboek van 1926 de formele gelijkheid van mannen en vrouwen ingesteld en polygynie (huwelijk tussen een man en meerdere vrouwen) afgeschaft. Het onderwijs werd gesecculariseerd en gekoppeld aan alfabetiseringsprogramma's, wat de toegang van vrouwen tot het onderwijs bevorderde. In de jaren 1930 kregen Turkse vrouwen stemrecht en het recht om zich verkiesbaar te stellen, wat in 1935 leidde tot de verkiezing van achttien vrouwen in het parlement. Atatürk werd 'de redder van vrouwen' en 'de vader van het Oosten' genoemd wegens zijn rol in de hervormingen.¹ Lange tijd werden de kemalistische hervormingen triomfantelijk bejubeld: ze hadden de vrouw bevrijd en geëmancipeerd. Sinds de jaren 1980 kwam hierin echter verandering. Parallel aan de Tweede Feministische Golf in Turkije, groeide het aantal feministische academische stemmen die de kemalistische hervormingen niet langer ophemelden, maar bekritiseerden omwille van tekortkomingen, en de oprechte motieven van de staat betwistten.

Recentere ontwikkelde zich ook een tweede polemiek: lange tijd werd de geschiedschrijving gedomineerd door het beeld van een passieve vrouwenbeweging die gelijke rechten had *gekregen* en niet *verworven*. Recentere onderzoeken benadrukken echter dat de Turkse vrouwenbeweging wel degelijk een actieve rol heeft gespeeld in de hervormingsbeweging. Deze twee veranderingen in het beeld over vrouwen in de vroege Turkse Republiek – de meningen over de hervormingen, en de agens van de vrouwenbeweging – staan centraal in dit artikel. Het wil de spanning binnen de his-

toriografie blootleggen, en is derhalve niet gebaseerd op archiefonderzoek, maar op (overwegend Engelstalige) literatuur.

Doorheen het artikel maak ik meermaals gebruik van de term 'feminisme'. Die gebruik ik in de ruime betekenis van 'bewegingen voor gelijkheid en emancipatie die ijveren voor gelijke rechten en wetshervormingen om de heersende vrouwendiscriminatie te verhelpen'.² Hierin volg ik de brede definitie die Kumari Jayawardena hanteerde in haar onderzoek naar feminisme en nationalisme in Azië en het Midden-Oosten.

Met het begrip 'kemalisme' (ook wel: 'Atatürkisme') verwijs ik naar de officiële staatsideologie die werd ontwikkeld onder Mustafa Kemal Atatürk, de eerste president van de Turkse Republiek. De ideologie omvat zes principes: republikaans, (economisch) statisme, populisme, laïcisme, nationalisme en reformisme.³ In deze bijdrage zijn vooral de drie laatste pijlers van belang.

De kemalistische hervormingen: applaus en kritiek

Van onderwijs tot stemrecht

De kemalistische hervormingen aan het begin van de 20e eeuw kennen een voor geschiedenis in de Tanzimat, een hervormingsgolf in het Ottomaanse Rijk die plaatsvond vanaf 1839. De Tanzimat werd gekenmerkt door liberale hervormingen die de vooruitgang van vrouwen beschouwde als een belangrijk element in de ontwikkeling en modernisering.⁴ In 1876 kwam er een nieuw Burgerlijk Wetboek, dat net als het vorige gebaseerd was op de sharia.⁵ Naast hervormingen in het leger, de administratie en het belastingsysteem, werden er ook veranderingen aangebracht in het onderwijs. Parallel aan de reeds bestaande

Turkse vrouwen stemmen voor de eerste keer voor de gemeenteraadsverkiezingen, 1931. (Graphopresse, Amsab-ISG, Gent)

religieuze scholen, werden er ook staatscholen geïntroduceerd. In 1863 werd de eerste seculiere meisjesschool gesticht, die opleidingen als lerares, verpleegster, vroedvrouw, maar ook prestigieuze beroepen als advocaat en arts aanbood.⁶

De geest van de Tanzimat werd verder uitgewerkt door de Jonge Turken en het Comité voor Eenheid en Vooruitgang in de Tweede Constitutionele Periode (1908-1922). In deze periode ijverden verzetsgroepen met succes voor een herstel van de grondwet en een parlement, dat in de 19e eeuw na een kort bestaan was afgeschaft. In hun proces van nationale consolidatie spoorden de Jonge Turken ook vrouwen aan om buitenshuis te werken en opleidingen te volgen in het hoger onderwijs. In de context van de vele verliezen in de Balkanoorlogen (twee op elkaar volgende militaire conflicten in de Balkan in de jaren 1912-1913) en de Eerste Wereldoorlog, kwamen Ottomaanse vrouwen terecht in sectoren die voordien als het exclusieve terrein van mannen werden beschouwd.⁷

Daarnaast pleitten de Jonge Turken voor een secularisering en uitbreiding van het onderwijs voor vrouwen.⁸

De oprichting van de Turkse Republiek in 1923 betekende een voortzetting van deze hervormingsideeën. Mustafa Kemal Atatürk en zijn Republikeinse Volkspartij voerden een heel pakket aan algemene – westers ogende – hervormingen uit, die gelegitimeerd werden aan de hand van de ‘Turkse geschiedenis-these’. Deze these is afkomstig van Ziya Gökalp, die de ideologische onderbouwing van het kemalisme ontwikkelde en zo de moderne hervormingen inzake vrouwenrechten van een geschiedkundige legitimatie voorzag. De these (m.b.t. vrouwengeschiedenis) luidde als volgt: in het pre-islamitisch tijdperk genoot de Turkse vrouw dezelfde rechten als de man. Na de islamisering en de invloeden van het Ottomaanse Rijk verslechterde haar situatie echter. De kemalistische hervormingen moesten bijgevolg niet worden beschouwd als een imitatie van het Westen, maar als een terugkeer naar de autochtone,

‘originele’ Turkse cultuur. Zo verschafte deze these niet alleen een sterke legitimatie voor de hervormingen, maar creëerde ook een eigen Turkse identiteit, los van het Ottomaanse verleden.⁹

Een eerste belangrijke hervorming betrof het nieuwe Burgerlijk Wetboek van 1926, gebaseerd op het Zwitserse model.¹⁰ Elementen die de nieuwe code civil wijzigde, waren onder meer het instellen van formele seksegelijkheid voor de wet, in erfenissen en getuigenissen; de afschaffing van polygynie; een verbod op huwelijken bij volmacht; en een minimumleeftijd voor een huwelijk.¹¹

In 1924 zorgde een nieuwe wet voor een volledige secularisatie van het onderwijs, een standaardisering van de curricula, en staatscontrole op de scholing. Hoewel verbonden aan enkele beperkingen, werden in de lagere scholen jongens en meisjes nu samen onderwezen; voor de hogere graden liet de co-educatie aanvankelijk nog op zich wachten.¹² Daarnaast werden ook gratis lessen georganiseerd om het massale analfabetisme terug te dringen.¹³ Deze hervormingen openden mogelijkheden voor vrouwen naar het onderwijs toe en bijgevolg ook naar de werkplaats.¹⁴

In de jaren 1930 ten slotte kregen Turkse vrouwen stemrecht op het niveau van gemeenteraadsverkiezingen (1930) en op nationaal niveau (1934), en het recht om zich verkiesbaar te stellen.¹⁵ In 1935 zetelden achttien vrouwen in het parlement (4,5 procent van alle leden); het hoogste aantal in Europa in die tijd.¹⁶ Ter vergelijking: in België kregen vrouwen slechts volledig stemrecht in 1948.

De hervormingen werden toegejuicht door zowel de Turkse als de buitenlandse pers. Atatürk werd de ‘redder van de vrou-

wen’ en ‘Vader van het Oosten’ genoemd, omwille van het voorbeeld dat de Turkse Republiek stelde voor het Midden-Oosten.¹⁷

Atatürk als ‘redder van de Turkse vrouwen’

Veruit de belangrijkste aanhangster van de kemalistische staat was Afet Inan, adoptie dochter van Atatürk. In 1930 werd ze aangesteld als hoofd van de geschiedeniscommissie om de geschiedenis van het Turkse volk te onderzoeken. Ze werkte de Turkse Geschiedenisthese verder uit (zie hoger) en stelde onder meer dat het Turkse volk een ‘blank ras’ was dat een groot aandeel had bekleed in de ontwikkeling van vroege beschavingen in Mesopotamië en Egypte.¹⁸ In haar werken wees ze op de voordelen die de kemalistische hervormingen boden aan Turkse vrouwen en stimuleerde ze op die manier een emancipatorisch bewustzijn onder de vrouwen.¹⁹

In overeenstemming met de Turkse geschiedenisthese en volledig in de lijn van het nationalistisch denkkader, deelde Afet Inan de geschiedenis van de Turkse vrouw op in drie periodes: voor de islam, na de islam, en vanaf de stichting van de Republiek. Ze beschrijft hoe vóór de islamisering Turkse vrouwen gelijke rechten hadden en bijvoorbeeld inspraak kenden in politieke meetings, oorlogszaken, economische en familiale aangelegenheden. Vanaf de 14e eeuw kende de

Afet Inan (1908-1985), een van de adoptie dochters van Atatürk.

status van vrouwen een achteruitgang, om langzaam weer te worden hersteld vanaf de Tanzimat-periode. De wetten na 1925 brachten weer gelijkheid voor man en vrouw.²⁰

In *A history of the Turkish revolution and the Turkish Republic* (1981) en *The emancipation of the Turkish woman* (1962) geeft ze een overzicht van het nieuwe Burgerlijk Wetboek.²¹ 'Het Turkse Burgerlijk Wetboek maakte komaf met alle burgerrechtelijke verschillen tussen man en vrouw, en maakte de vrouw de gelijke van de man, behalve dat er voor vrouwen, met het oog op de bescherming van het huwelijk, enkele voorwaarden golden.'²² De beperkingen werden door Afet Inan gelinkt aan de verantwoordelijkheid van de gehuwde vrouw in het bewaren van de familie-eenheid.²³ Het feit dat de vrouw toestemming nodig had voor het uitoefenen van een commerciële activiteit, verklaarde ze aan de hand van de verantwoordelijkheid van de man voor de familiefinanciën. Zelfs als de vrouw gerechtelijke toestemming genoot, kon haar echtgenoot het haar verbieden in geval van gevaar voor financiële verliezen.²⁴

Ondanks haar lovende houding voor de staat, wees Afet Inan ook op de moeilijkheden als het aankwam op de wetten om te zetten in de praktijk. De dorpscholen telde slechts een klein aantal meisjes onder hun leerlingen, de hoge graad van ongeletterdheid kon niet op korte termijn worden opgelost en de wetswijzigingen bereikten niet alle afgelegen delen van het land.²⁵ Deze opmerking is ook terug te vinden in heel wat andere werken, zoals dat van Erik-Jan Zürcher²⁶ en het onderzoek van Bernard Caporal over de situatie van de Turkse vrouw voor en na de hervormingen. Doorheen zijn onderzoek benadrukt Caporal voortdurend de enorme verschillen tussen de stedelijke milieus en het binnenland. De geringe impact van de wetten wijt hij aan de kracht van de diep gewortelde tradities, de con-

servatieve oppositie, de isolatie van sommige regio's, de vroege dood van Mustafa Kemal Atatürk, de ongunstige economische ontwikkelingen en de klassenongelijkheid. Niettemin blijft het Turkse verhaal een opmerkelijke verwezenlijking.²⁷

In een publicatie ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de Onafhankelijkheidsoorlog (1920-1922), onderzocht politicologe Suna Kili de kemalistische ideologie. Zij stelde ook vast dat met de aanneming van het Zwitserse Burgerlijk Wetboek de emancipatie van de vrouw een wettelijke realiteit was geworden. Daarbij benadrukte ze dat de hervormingen weliswaar van bovenaf waren opgelegd, maar wel op democratische wijze waren goedgekeurd door het parlement. Hiermee anticipeerde ze als het ware op latere kritieken vanuit feministische hoek (zie verder).²⁸ Behalve het feit dat de wetten vaak dode letter bleven, leken de onderzoekers nauwelijks noten van kritiek te formuleren.

'Geëmancipeerd, maar niet bevrijd!'²⁹

Dit veranderde in de jaren 1980 toen er een wisselwerking ontstond tussen de toenemende aandacht voor gendergeschiedenis in het academische veld en de groeiende feministische beweging. Het discours over de republikeinse hervormingen nam toen een stevige bocht. Waar ze voordien werden geprezen, werden ze nu het voorwerp van kritiek vanuit academische kringen.

Zo maakten Yeşim Arat en Şirin Tekeli, twee belangrijke figuren in de Turkse genderstudies, een kritische analyse van de kemalistische hervormingen. Hierin bijgevallen door andere onderzoeksters, stelden ze dat, hoewel het kemalisme de betrokkenheid van vrouwen in de publieke sfeer had aangemoedigd, het beleid toch niets had gewijzigd aan de patriarchale normen. De samenleving bleef de facto conservatief wat betreft genderrelaties.³⁰ De 'paternal

patriarchy' werd aldus een '*fraternal patriarchy*', zegt Nükhet Sirman, aangezien elke echtgenoot een '*lord*' werd in zijn eigen huishouden.³¹ Volgens het Burgerlijk Wetboek was de man immers het hoofd van de familie en de vertegenwoordiger van de huwelijksverbintenis, bepaalde de man waar het gezin zich vestigde, moest de vrouw toelating vragen om buitenshuis te werken, kende alleen de vrouw beperkingen met betrekking tot hertrouwen, en was de vrouw verantwoordelijk voor het huishouden. Het wetboek institutionaliseerde aldus de seksuele arbeidsverdeling en de socio-economische afhankelijkheid van vrouwen ten opzichte van hun echtgenoot.³²

Het strafwetboek, dat was overgenomen van het Italië onder Mussolini, stelde onder meer dat in geval van verkrachting, het feit dat het slachtoffer prostituee was als verzachtende omstandigheid kon worden ingeroepen. Verder bestrafte het strafwetboek overspel erger bij vrouwen dan bij mannen, en een man die zijn zus, vrouw, moeder of schoonzus ombracht wegens 'ongepaste handelingen' werd niet als dader, maar als slachtoffer beschouwd.³³ De strafwet getuigde ook van het idee dat het vrouwenlichaam eigendom was van de man, en dat seksuele misdrijven tegen een vrouw in feite de eer van de familie aantastten.³⁴ Een aantal van deze wetsartikelen werd afgeschaft na een campagne van de vrouwenbeweging in de jaren 1980.

Ondanks deze blijvende aspecten van discriminatie, waren er ook grote verbeteringen voor de formele status van de vrouw. Voor beroepen als advocaat en arts scoorden Turkse vrouwen met respectievelijk 19 procent en 15 procent erg hoog in de jaren 1970. Waarom Turkse vrouwen net succesvol waren in deze sectoren, verklaart Yeşim Arat door het vrouwelijke clientèle waarvan deze beroepen kunnen genieten en de afwezigheid van een door mannen

gedomineerd instituut. Niettemin stonden deze cijfers in schril contrast met het hoge aantal ongeletterde vrouwen (50 procent) en de genderongelijkheid in rurale gebieden, waar per tien jongens slechts twee meisjes van secundair onderwijs genoten.³⁵

Het bestaan van een klein aantal hoogopgeleide vrouwen uit de middenklasse deed voor politicologe Meltem Müftüler-Bac zelfs meer kwaad dan goed doordat het de illusie creëerde dat Turkse vrouwen gendergelijkheid hadden bereikt.³⁶ Ze stelt dat slechts '*a few lucky women*' van hoge socio-economische status van deze rechten konden genieten.³⁷ Dit wordt beaamd door een rapport van het European Stability Initiative: 'De jonge Turkse Republiek was heel trots op het stimuleren van een klein groepje vrouwen in het onderwijssysteem en het publieke leven (...). De voordelen besloegen echter alleen een kleine, stedelijke elite.'³⁸

Volgens Zehra Arat zag de staat het onderwijs voor vrouwen niet als een recht an sich, maar als een manier om de kwaliteit van de opvoeding van kinderen te verbeteren, aangezien moeders daar volgens het traditionele rollenpatroon een belangrijk aandeel in hadden. Daartoe werd een seksegebonden curriculum opgesteld met het oog op de opleiding van competente en 'moderne' moeders en huisvrouwen.³⁹ Het onderwijs kende dus twee handicaps: het was klassegebonden en seksegebonden, aangezien goede opleidingen vooral waren weggelegd voor vrouwen van goede komaf en het curriculum vooral was gericht op het voortbrengen van goede moeders en echtgenotes.⁴⁰

Op de arbeidsmarkt werden deze handicaps verdergezet. In de jaren 1990 werkte 86 procent van de vrouwen officieel niet buitenshuis – hierbij moet wel gewezen worden op het grote aantal vrouwen op het platteland die de facto meewerkten in het landbouwbedrijf.⁴¹ Voor zij die wel

Een groot aantal vrouwen in Turkije werkt mee in het landbouwbedrijf.
Op de foto: paprikapluksters in Turkije, 2009. Foto: Adrie den Besten

werkten, gold economische noodzaak als hoofdrede, zegt Arat. In tegenstelling tot wat soms wordt geopperd, bracht tewerkstelling voor de meeste vrouwen dus geen empowerment of emancipatie met zich mee. Dit gold echter niet voor vrouwen van goede komaf die hoogstaande jobs konden uitoefenen en in staat waren om andere vrouwen in te huren om huishoudelijk werk te verrichten. Zij zagen hun werk wel degelijk als een vorm van empowerment. Arat besluit niettemin dat een toename aan werkende vrouwen en een verbetering van hun positie en werkomstandigheden, tewerkstelling wellicht aantrekkelijker zou maken en vrouwen zou sterken in het nemen van autonome beslissingen over familie zaken en het huishouden.⁴²

Een ander punt van kritiek is de betwisting van de oprechtheid van de bedoelingen van Mustafa Kemal Atatürk. Vrouwenrechten waren immers een belangrijk symbool

in de modernisering van de Republiek, de breuk met het Ottomaanse verleden en de creatie van een Republikeins burgerschap.⁴³ Het hoofddoel voor Atatürk was volgens Elvan Özdemir niet om een verbetering van de vrouwenrechten te verwezenlijken, maar om de nieuwe Republiek dichter bij zogeheten 'geciviliseerde' naties te krijgen.⁴⁴ Zehra Arat gaat zelfs zo ver om te zeggen dat de kemalistische hervormingen 'bedoeld' waren om weinig te bereiken in het veranderen van de situatie voor vrouwen.⁴⁵

Şirin Tekeli stelde in de vroege jaren 1980 dat de toegekende rechten een symbolische betekenis hadden in de strijd van de Republikeinse Partij tegen de islamitische oppositie, en dat het een strategische zet was van Mustafa Kemal om zich af te zetten tegen de opkomende fascistische regimes in Italië en Nazi-Duitsland. Hoewel andere eisen van vrouwenorganisaties geen gehoor vonden, werd stemrecht volgens Tekeli wel

Vrouwen werden ook aangemoedigd om deel te nemen aan schoonheidswedstrijden. Op de foto: Keriman Halis, Miss Turkije en Miss World in 1932.

verleend omwille van de gevoeligheid van Mustafa Kemal Atatürk voor het imago van de Turkse Republiek in het Westen. Bovendien kregen vrouwen politieke rechten in een tijd waarin er geen vrije verkiezingen waren toegestaan: de kandidatenlijst van de Cumhuriyet Halk Partisi (Republikeinse Volkspartij) was de enige kieslijst (naast zestien onafhankelijke kandidaten) en de achttien vrouwen die in 1935 in het parlement zetelden, waren stuk voor stuk uitgekozen door Mustafa Kemal Atatürk omwille van hun volgzaamheid en trouw

aan zijn principes.⁴⁶ Yeşim Arat meent zelfs dat het stemrecht bewust in twee fasen is verleend zodat de staat tweemaal aan de buitenwereld kon tonen dat ze begaan was met vrouwenrechten.⁴⁷

Ondanks de zelfverklaarde steun voor vrouwenrechten, was de houding van de staat ten opzichte van onafhankelijke vrouwenorganisaties niet altijd even tolerant. Eisen die de vrouwenbeweging zelf naar voor schoof, werden genegeerd, en het regime ondersteunde de vrouwenbeweging alleen wanneer ze geen kritiek op de re-

gering uitte en in zoverre het paste in het kemalistische ideeëngoed.⁴⁸ De relatie tussen de vrouwenbeweging en de staat komt later in het artikel aan bod.

Een laatste punt van kritiek ent zich op de seksualiteit. Onderzoek(st)ers als Nilufer Göle, Sibel Erol, Zehra Arat, Durakbaşa, en Meltem Müftüler-Bac stellen zich vragen bij het prototype van de Republikeinse vrouw, door Sibel Erol omschreven als 'een wezen zonder lichaam of sekse'.⁴⁹ Hoewel vrouwen gestimuleerd werden om te studeren en hun rol op te nemen in de publieke sfeer, mochten ze geen bedreiging vormen voor de publieke moraal.⁵⁰ Deniz Kandiyoti stelt dat de sluier vervangen werd door een 'symbolisch schild' dat zich manifesteerde in kort haar, een uniform dragen, geen maquillage enz.⁵¹ In ruil voor hun 'bevrijding' moesten vrouwen dus in de publieke sfeer hun vrouwelijkheid en individualiteit onderdrukken om te bewijzen dat ze geen bedreiging vormden voor de publieke moraal.⁵²

Maar anderzijds werden vrouwen ook aangemoedigd om deel te nemen aan schoonheidswedstrijden en bals. Ze bekleedden bijvoorbeeld een plaats in het 'tentoonstellingsschip' Karadeniz dat Kemal Atatürk in 1926 langs Europese havens liet voeren zodat Europa kon kennismaken met het moderne Turkije. De Turkse journaliste Bedia Arseven die aan boord van het schip was, schreef over de grote verbazing van de westerse bezoekers bij het zien van de 'moderne' kledij en de haardracht van de Turkse vrouwen.⁵³

De vrouwelijke kemalistische identiteit was dus meervoudig. Durakbaşa ontwaarde vier conflicterende identiteiten. De nieuwe vrouw moest een hoogopgeleide professionele vrouw zijn, en ook sociaal geëngageerd. Daartegenover staat de 'biologische vrouw' met verantwoordelijkheidszin voor haar taken als moeder en echtgenote, en 'de vrouwelijke vrouw' die mannen onderhoudt op

bals. Ongeacht dat laatste bleef de seksuele moraal toch onaantast: het doel van de sluier bleef behouden in de nieuwe (officiële) kledijvoorschriften, stelt Durakbaşa.⁵⁴

Ondanks de kritieken die uit de analyses voortkomen, ziet Yeşim Arat ook een belangrijk positief effect van de hervormingen. Het was net omwille van de mogelijkheden die waren gecreëerd in de jaren 1920 en 1930 dat vrouwen in de jaren 1980 in staat waren om te protesteren. De jongere generatie van feministes – vaak hoogopgeleide vrouwen – beschouwde de hervormingen als vanzelfsprekend en kon ze kritischer evalueren.⁵⁵

De Turkse vrouwenbeweging

Met de gewijzigde visie over de hervormingen, evolueerde ook de zienswijze over de rol van de vrouwenbeweging. Om de verschillende visies tegenover elkaar te plaatsen, is het aangewezen om niet alleen de vrouwenbeweging zelf te behandelen, maar ook haar relatie met het nationalisme.

Feminisme en nationalisme

Lois West definieert feministische nationalistische bewegingen als 'sociale bewegingen die tegelijk vrouwenrechten en rechten voor nationalistena eisen, binnen een variëteit aan sociale, economische en politieke contexten'.⁵⁶ Ze onderscheidt drie types van zulke bewegingen: historische nationale bevrijdingsbewegingen, bewegingen tegen het neokolonialisme en ten slotte interne bewegingen voor identiteitsrechten. De samenwerking tussen feminisme en nationalisme gaat vaak gepaard met een herdefiniëring van de publiek/private sferen, niet meer als binair en exclusief, maar als complementair. Hierdoor krijgt werk en de staat (publieke sfeer) geen prioriteit boven familierecht en de vrouwenkwestie (private sfeer): ze worden tegelijkertijd aangepakt.⁵⁷

Tijdens de Balkan- en Onafhankelijkheidsoorlog zien we een eerste voorbeeld van zo'n beweging. Uit de nationalistische verzetsbeweging kwamen autonome vrouwenverenigingen voort, en bovendien kwamen voor de nationale kwestie vrouwen uit alle lagen van de maatschappij op straat.⁵⁸ In de oorlogsperiodes namen vrouwen allerlei rollen in de publieke sfeer op zich, zoals functies in de zorgsector, en in de voedsel- en textielindustrie. De caritatieve vrouwenorganisaties die reeds bestonden voor de oorlog, kenden na de oorlog een politisering.⁵⁹ Daarnaast organiseerden de vrouwen openbare meetings en protestaties tegen de bezetting door buitenlandse soldaten, en sommige vrouwenorganisaties verschaften ook militaire hulp. Enkele vrouwen, waaronder schrijfster Halide Edib, kregen een militaire rang toegekend. De figuur van de zeventigjarige Fatma Çavuş die op haar rug munitie aanvoerde, werd na de oorlog tot een nationale mythe, naast andere Anatolische volkswomen die werden geroemd omwille van hun rol in de oorlog.⁶⁰ In dit opzicht werkte nationalisme stimulerend voor het feminisme.

Toch wijst Sheila Rowbotham erop dat dit doordringen van vrouwen in de publieke sfeer in veel gevallen niet voortkwam uit een individueel recht op emancipatie, maar eerder omdat de staat de vrouwen *nodig* had in de verzetsstrijd. Bovendien gaat het einde van de oorlog (en dus het einde van de uitzonderingssituatie) vaak gepaard met een terugkeer naar de vooroorlogse genderrollen⁶¹, zoals ook het geval was in de Turkse Republiek.⁶²

Daarnaast stelt Kumari Jayawardena dat vrouwenrechten weliswaar vaak onderdeel vormden van een nationalistisch programma in de onafhankelijkheidsstrijd tegen het westers imperialisme, maar dat dit ook tot conflicten leidde. Hoewel de vrouw de belichaming moest worden van

het moderne, mocht ze in het kader van de nationale identiteit ook niet alle elementen van de traditionele cultuur verloochenen. De vrouw moest dus zowel modern als traditioneel zijn. Dat manifesteerde zich in het installeren van enerzijds een systeem van stabiele, monogame en nucleaire families met hoogopgeleide vrouwen zoals die werden geassocieerd met vooruitgang en de burgerlijke ideologie, en anderzijds de waarborg dat vrouwen hun traditionele ondergeschikte positie zouden behouden.⁶³ De 'vooruitgang' werd dus anders ingekleed voor mannen dan voor vrouwen, en het is opvallend hoe de belangen van de man en de staat elkaar vaak vonden in de invullingen van zowel modernisering als traditie, zegt Rowbotham.⁶⁴

Conflicten tussen het nationalisme en het feminisme kwamen vooral tot uiting na de oorlog. Waar strijdende vrouwen tijdens de oorlog positief werden geassocieerd met de pre-Ottomaanse Turkse vrouwen, overeenkomstig de Turkse Geschiedenisthese, werd de intrede van vrouwen in het leger na de stichting van de Republiek bemoeilijkt. De belangrijkste verpersoonlijking van dit conflict was Sabiha Gökçen, 's werelds eerste vrouwelijke gevechtspilote, en een andere adoptie dochter van Atatürk. Ze werd gehuldigd door de kemalistische staat, maar moest tegelijkertijd smeken om in de jaren 1930 heuse gevechtsmissies te mogen uitvoeren. Door haar teleurstelling omwille van de weigering van de staat om ook andere vrouwelijke soldaten toe te staan in het leger, leunde ze steeds meer aan bij het feminisme. Ze associeerde haar militaire activiteiten niet langer met de plicht voor de staat, maar met een veld waarin vrouwen dezelfde rechten zouden hebben als mannen.⁶⁵

Een ander voorbeeld waarin nationalisme en feminisme in conflict raakten, waren de internationale contacten met westerse vrouwenrechtenorganisaties, zoals de In-

Sabiha Gökçen (1913-2001), de eerste vrouwelijke gevechtspilote in Turkije, en een andere adoptie dochter van Atatürk.

ternational Alliance of Women (IAW). De vrouwen uit het Midden-Oosten moesten een balans zoeken tussen hun loyaliteit aan het feminisme, dat hamerde op de grensoverschrijdende solidariteit tussen vrouwen, en het nationalisme, dat ook uit-

drukking gaf aan antikoloniale gevoelens. De internationale congressen werden vaak door westerse vrouwen gedomineerd en deze stonden weigerachtig tegenover de eis voor onafhankelijkheid die werd opgeworpen door vrouwenorganisaties uit het Mid-

den-Oosten. De Turkse pers beschuldigde de Turkse Vrouwen Unie van verraad nadat die in 1935 een internationaal congres had georganiseerd dat als voornaamste eis het pacifisme naar voor schoof (zie verder).

De spanningen in deze internationale congressen waren vaak minder aanwezig op de zogenaamde 'Oosterse Congressen', waar uitsluitend vrouwenorganisaties van het Midden-Oosten aanwezig waren. Op de twee congressen in 1930 en 1932 waren afgevaardigden van de Turkse Republiek aanwezig. Op deze Oosterse Congressen vonden de vrouwenbewegingen meer aansluiting met elkaar door hun gelijkaardige ervaringen met het nationalisme en kolonialisme en probeerden ze een autonome vrouwenbeweging te creëren, die weliswaar banden had met hun vaderland en de westerse vrouwenbeweging, maar wel de onafhankelijkheid behield.⁶⁶ Deze – soms gespannen – wisselwerking tussen nationalisme en feminisme concretiseerde zich in verscheidene organisaties, acties en standpunten van de vrouwenbeweging.

De Ottomaanse en vroeg Republikeinse Vrouwenbeweging

In het liberalere klimaat van de Tanzimat ontstonden in de tweede helft van de 19e eeuw verscheidene vrouwenorganisaties in het Ottomaanse Rijk. Vanaf het begin van de 20e eeuw vonden meerdere acties plaats, waarin de Volkspartij voor Vrouwen en de Turkse Vrouwen Unie optraden als belangrijke initiatiefnemers.

Wat betreft de periodisering van de Turkse vrouwenbeweging, volg ik Yaprak Zihnioğlu, die de periode van 1868 (de publicatie van het eerste vrouwentijdschrift) tot 1935 (ontbinding van de Turkse Vrou-

wen Unie) nog eens opdeelt in drie periodes: de vroege periode van de Ottomaanse vrouwenbeweging (1868-1908), de vrouwenbeweging in de Tweede Constitutionele Periode (1908-1922) en die ten tijde van de Republiek (1923-1935). Mijns inziens is vooral de Tweede Constitutionele Periode een belangrijk breukmoment. Waar de vrouwenbeweging zich vóór 1908 vooral toespitste op publicaties, het ontwikkelen van standpunten en interne vorming, ondernam ze na de revolutie meer acties om haar visies aan de maatschappij bekend te maken.

Veruit het belangrijkste medium voor de Ottomaanse vrouwenbeweging was het tijdschrift. Het eerste vrouwentijdschrift werd opgericht in 1869, en omstreeks 1923 bestonden er zo'n veertigtal verschillende bladen. Aanvankelijk werden ze beheerd door mannen, gezien vrouwen in het Ottomaanse Rijk een beperkte invloed hadden in de sociale en politieke sfeer. Bekende tijdschriften waren onder meer *Terakki-i Muhaderat* (De vooruitgang van Moslimvrouwen) en *Hanımlara Mahsus Gazete* (Vrouwenkrant). Het meest radicale en onafhankelijke blad was *Kadınlar Dünyası* (De wereld van vrouwen). De redactie beroemde zich erop dat ze alleen vrouwen toeliet: 'Totdat onze rechten wettelijk zijn erkend, totdat mannen en vrouwen elkaars gelijke zijn in elk beroep, tot dan zal *Kadınlar Dünyası* geen mannen toelaten op haar bladzijden.'⁶⁷ Anders dan het merendeel van de tijdschriften, bestond de redactie uit vrouwen uit verschillende lagen van de samenleving, was er ook een Franstalige rubriek ingevoegd bij bepaalde nummers, en publiceerde het blad bovendien veel lezersbrieven die actuele thema's bediscussieerden. Het opschrift op de cover luidde dat het blad 'voor de verdediging [was] van de rechten en voordelen van vrouwen, zonder enige discriminatie van

In 1937 werden vrouwen verplicht militaire taken uit te voeren. (Graphopresse, Amsab-ISG, Gent)

De vereniging Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan, de organisatie achter het tijdschrift *Kadınlar Dünyası*, rond 1913.

sekses of religie'.⁶⁸ Uit het tijdschrift kwam ook een vereniging voort die concrete acties ondernam in overeenstemming met de principes van het tijdschrift.⁶⁹

Over de inhoudelijke standpunten die de vrouwenbeweging aannam, variëren de meningen van academici. Volgens Safarian beperkte het vroege Turkse feminisme zich tot protest tegen verouderde wetten en de onderdrukking van de vrije meningsuiting. De eis voor stemrecht ontbrak.⁷⁰ Volgens Nükhet Sirman kan er zelfs niet echt gesproken worden over 'feminisme' aangezien de vrouwen geen vraagtekens plaatsten bij het patriarchale karakter van de samenleving en bij hun rol als moeder en echtgenote.⁷¹ Voor Feroz Ahmad waren de belangrijkste thema's voor de burgerlijke vrouwen gelijke rechten in het huwelijk, echtscheiding en erfrecht⁷² en Tekeli wijst op de aandacht voor polygynie⁷³. Al-Ali, die de Turkse en

Egyptische vrouwenbeweging vergeleek, spreekt niettemin over een 'opkomend feministisch bewustzijn'⁷⁴ dat blijkt uit de tijdschriften en eisen die evolueerden vanuit een islamitisch naar een seculier denkkader. Nog een stap verder gaat Serpil Çakır. De Ottomaanse vrouwenbeweging zou wel degelijk aanspraak hebben gemaakt op politieke rechten zoals het stemrecht⁷⁵ en recht op gelijk loon voor gelijk werk.⁷⁶

Uit artikelen en lezersbrieven van de Ottomaanse vrouwenbeweging, maakte Serpil Çakır op dat vrouwen zich bewust waren van het universele karakter van de vrouwenkwestie, zonder evenwel hun eigen cultuur te verloochenen.⁷⁷ De eis voor modernisering van de kledij werd bijvoorbeeld gekoppeld aan die voor een nationaal kledingvoorschrift en het gebruik van binnenlandse producten om de balans te houden tussen de westerse impact en de nationale

identiteit.⁷⁸ Enkele programmapunten van de vereniging achter *Kadınlar Dünyası* waren een gemeenschappelijke kledingstijl voor vrouwen creëren, in overeenstemming met de islam, maar praktischer van aard; werkplaatsen voor vrouwen openen, om enerzijds de nationale economie te steunen, maar ook om vrouwen de kans te bieden hun capaciteiten te ontwikkelen; en de toegang voor vrouwen tot onderwijs.⁷⁹ De vrouwen tijdschriften bevatten ook rubrieken waarin vrouwen klachten uitten over situaties als polygynie, gearrangeerde huwelijken, de ongelijke rechten in geval van echtscheiding en de rol van en omgang met de echtgenote.⁸⁰

Taali-Nisvan, een andere vroege vrouwenvereniging in Istanbul, organiseerde Engelse en Franse lessen, openbare lezingen en sessies over het huishouden, kinderopvoeding, en later ook over verpleegkunde. Vrouwen die voor het eerst buitenshuis werk zochten, konden hier terecht voor ondersteuning. De bekende schrijfster en activiste Halide Edib werkte bij Taali-Nisvan. Ze spreekt in haar memoires over een 'feministische tendens' die in de club hing, maar de leden legden de nadruk eerder op het filantropische aspect. Zo richtte de vereniging tijdens de Balkanoorlog in 1912 een bescheiden ziekenhuis op en zamelde geld in voor vluchtelingen.⁸¹

In de Tweede Constitutionele periode (1908-1922) breidde de vrouwenbeweging haar actieterrein uit naar de straat, en de grotere aanwezigheid van vrouwen in de publieke sfeer veroorzaakte politieke onrust. Acties met betrekking tot de vrouwenkwestie besloegen een waaier aan deelaspecten en verkregen een groeiende politieke betekenis.⁸² In 1911 vonden onder leiding van Fatma Nesibe de zogenaamde 'Witte conferenties' plaats; een reeks van conferenties over de vrouwenkwestie waaraan vooral vrouwen uit de midden-

Halide Edib (1882-1964), bekende schrijfster en medeoprichtster van Taali Nisvan.

klasse deelnamen. Nesibe stelde scherp dat in de ogen van de samenleving vrouwen niets meer waren dan '*a tool of pleasure*' voor mannen.⁸³ Twee jaar later werd een sit-in georganiseerd, die door Al-Ali de 'eerste feministische activiteit' wordt genoemd.⁸⁴ In stedelijke milieus kwam er ook steeds meer protest tegen de seksesegregatie in bussen, theaters en andere publieke ruimtes. In 1913 werd de vijfde verjaardag van de Grondwet van 1908 door de vrouwenbeweging 'de nationale dag van de *man*' genoemd als respons op het gebrek aan gelijke politieke en sociale rechten.⁸⁵

Ook het recht op werk bleef niet onbesproken. *Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan*, de vereniging achter het tijdschrift *Kadınlar Dünyası* organiseerde een protestactie tegen een telefoonmaatschappij die weigerde om vrouwen in dienst te nemen. De organisatie richtte ook een kantoor op voor naaiers om het belang van de economische onafhankelijkheid van vrouwen in de verf te

De Anatolische Vrouwenassociatie voor patriottische verdediging, 1919.

zetten en hield een actie rond de deelname van vrouwen aan politiek.⁸⁶

Niet onbelangrijk is ook de steun die de vrouwen kregen van mannelijke denkers. Salahaddin Asim bijvoorbeeld zag de hoofddoek en religie als belangrijkste obstakel voor de emancipatie en beschouwde de uitsluiting van vrouwen van het sociale leven en hun reductie tot seksuele objecten als de basis van de economische, sociale en culturele problemen van de Ottomaanse samenleving. Celal Nuri Ileri beschouwde vrouwenrechten als een stap in de algemene vooruitgang en ook Halit Hamit was voorstander van politieke rechten voor vrouwen.⁸⁷ Toch kwam er ook oppositie, voornamelijk uit conservatief-religieuze hoek, die de eisen van de vrouwen verbond aan een westerse invloed en dit beschouwde als een bedreiging voor de culturele identiteit.

Tijdens de Balkanoorlog en de Onafhankelijkheidsoorlog bereikten de activiteiten

van vrouwenorganisaties een hoogtepunt. Van de 51 organisaties die zich bezighielden met acties in verband met de oorlog waren er 16 in handen van vrouwen – voor Gözdasoğlu Küçükalioglu een indicator van de toenmalige zichtbaarheid van vrouwen in de sociale en publieke sfeer.⁸⁸ De Anatolische Vrouwenassociatie voor patriottische verdediging ondersteunde de oorlog en organiseerde protestacties in Istanbul. Die getuigden van een groeiende stem van de vrouwen in de publieke sfeer en het nationalistische ideeëngoed.⁸⁹ De ervaringen die vrouwen opdeden in de oorlogstijden politiseerden de beweging.⁹⁰

In 1923 richtte de feministische schrijfster Nezihe Muhiddin de Kadınlar Halk Fırkası (Volkspartij voor Vrouwen) op om politieke en sociale rechten voor de vrouw te verwezenlijken. Op een meeting die ontoegankelijk was voor mannen werd de nood aan nieuwe vrouwenrechtenorganisaties besproken en het burgerlijk recht geëvalueerd.⁹¹ Op die manier wilde de partij een stem hebben in de toekomstige aanpassingen van het Burgerlijk Wetboek. De staat verbood deze partij echter, om redenen die tot op de dag van vandaag onduidelijk zijn.⁹²

De partij werd al snel heropgericht onder de naam Türk Kadınlar Birliği (Turkse Vrouwen Unie) en telde onder haar leden schrijfsters, juristes, artsen en onderwijzeressen. De Unie ijverde actief voor vrouwenstemrecht en andere burgerlijke, politieke en sociale rechten. In 1925 bevatte haar programma onder meer de eis voor meer wettelijke bescherming van vrouwen en kinderen (bv. ingeval van echtscheiding en buitenshuis werk) en een verbod op alcohol, gokspelen en prostitutie uit wanhoop. Om meer vrouwen uit verschillende lagen van de bevolking te betrekken, vroeg Nezihe Muhiddin tevergeefs toestemming om de bijeenkomsten te laten doorgaan in de moskee, die immers ook frequent bezocht

werd door vrouwen uit lagere sociale klassen.⁹³ Toen in 1925 onverwacht een parlementszetel vrij kwam, greep de Unie deze gelegenheid aan om de eis voor stemrecht drukkender te maken en schoof een kandidate naar voor om de belangen van de vrouwen te beschermen. Deze eisen werden spottend onthaald in de media.⁹⁴

De Turkse Vrouwen Unie affilieerde zich met de International Alliance of Women (IAW). De Unie werd uitgenodigd voor het IAW-congres in Parijs in 1926 (maar stuurde geen afgevaardigde) en droeg bij tot de verspreiding van de ideeën van het internationaal feminisme door publicaties in haar tijdschrift. In 1935 ontving de Unie het twaalfde IAW-congres in Istanbul. Het congres stelde zich twee doelen: vrijheid voor vrouwen en vrede voor de mensheid. Dit laatste thema werd omschreven in een pacifistisch manifest dat pleitte voor ontwapening en opkwam tegen nationalisme. Dit viel niet in goede aarde bij de meeste afgevaardigden van (ex-)kolonies en ook niet bij Mustafa Kemal Atatürk, die de pacifistische strekking afkeurde.⁹⁵

Tijdens haar bestaan werd de Turkse Vrouwen Unie meermaals bekritiseerd in de pers omwille van haar elitair karakter; ze zou de voeling met gewone arbeidersvrouwen verloren hebben. Daarnaast werd haar culturele authenticiteit in vraag gesteld, en zou ze een gevaar vormen voor de nationale solidariteit.⁹⁶ In 1927 werd de Unie beschuldigd van corruptie en werd haar tijdschrift verboden. Nezihe Muhiddin werd vervolgd, wellicht omwille van haar internationale gezindheid.⁹⁷

In 1935, vlak na het IAW-Congres, werd de Unie ontbonden. De officiële verklaring luidde dat de emancipatie voltooid was en er dus geen nood meer was aan een onafhankelijke vrouwenorganisatie.⁹⁸ De ware redenen leggen veel vrouwen bij de staat, die zich zorgen maakte om de grote on-

Nezihe Muhiddin (1889-1958) (uit: *Revolution without women: Nezihe Muhiddin, Women's People's Party and The Union of Turkish Women*), Istanbul: Metis, 2003, p. 31)

afhankelijkheid die de vrouwenbeweging had gekregen en die de vrouwenkwestie alleen ondersteunde in zoverre die de Republikeinse ideologie omarmde en geen kritiek op de staat uitte.⁹⁹ De opheffing van de Turkse Vrouwen Unie markeerde het einde van de eerste fase van de Turkse vrouwenbeweging.

'Symbolische pionnen'?¹⁰⁰

Lange tijd werd de kemalistische staat geïdooltrouwd omwille van zijn voortrekkersrol in de wetshervormingen. Afet Inan, die – zoals we voordien zagen – een fervent aanhanger was van de kemalistische hervormingen, wijst Mustafa Kemal Atatürk aan als voornaamste actor in het hervormings-

Lady Astor spreekt als vertegenwoordigster van de Britse vrouwen in het Yildiz Paleis in Istanbul. Vermoedelijk op het twaalfde congres van de International Alliance of Women, in 1935. Foto: M. Leiseroff (Amsab-ISG, Gent)

proces. Zo lezen we in haar *Emancipation of the Turkish woman* dat 'de man die verantwoordelijk was voor alle hervormingen in Turkije, Kemal Atatürk was, geholpen door intellectuele mensen met kennis van zaken rond hem.'¹⁰¹ Ondanks de grote rol die ze Mustafa Kemal Atatürk toedichtte, hechtte ze ook veel belang aan haar eigen aandeel in de wetshervormingen inzake stemrecht. Toen een van haar studenten er in een les over verkiezingen op wees dat vrouwen niet stemgerechtigd waren, voelde ze zich nadien 'verontrust'. Op advies en met goedkeuring van Atatürk werkte ze een wetsartikel uit dat vrouwen stemrecht zou geven.¹⁰² Volgens Yeşim Arat getuigt dit voorval op zich van een bewuste agens. Afet Inan gaf het proces immers duidelijk weer vanuit haar eigen perspectief en benadrukte ook haar invloed op Atatürk.¹⁰³

Behalve haar eigen rol en die van Atatürk, vermeldde Afet Inan ook andere vormen van actie door vrouwen. Zo heeft ze het over het 'passieve verzet' tegen het dragen van een sluier in openbare ruimtes en de sekssegregatie in het openbaar vervoer. De periode van de Onafhankelijkheidsoorlog ziet ze als bijzonder belangrijk voor vrouwen, gezien hun deelname aan nationalistische protestacties in Istanbul, aan caritatieve organisaties, hun buitenshuis werk door de oorlogsnoden en hun rol in de oorlog zelf.¹⁰⁴ De rechten die onmiddellijk na de onafhankelijkheid werden toegekend, zouden een vorm van beloning zijn.¹⁰⁵

Opvallend is dat Afet Inan wel haar eigen agens benadrukt, maar in haar opsomming

Betoging voor vrouwenstemrecht, Istanbul, ongedateerd. (IISG, Amsterdam)

van deze acties geen melding maakt van figuren als Halide Edib, Nezihe Muhiddin en de Turkse Vrouwen Unie, die, zoals we zagen, niet altijd een goede relatie hadden met de staat. Haar discours over haar eigen aandeel werd overigens overgenomen door UNESCO, die Afet Inan in het voorwoord omschrijft als 'een vrouw die een toonaangevende rol speelde in deze sociale revolutie'.¹⁰⁶

Sabiha Gökçen droeg eveneens bij tot het beeld van de kemalistische staat als enige actor in het proces. Zoals we voordien zagen, moest ze aanvankelijk worstelen voor haar positie in het leger. Toch minimaliseerde ze in haar autobiografie de *agency* van vrouwen – inclusief zichzelf.¹⁰⁷

In recentere publicaties zien we hoe de verwijzing naar het gebrek aan vrouwelijke *agency* minder sterk gebeurt. Sibel Erol bijvoorbeeld erkent het bestaan van vrouwenrechtenorganisaties in de Ottomaanse en Republikeinse periode, maar zegt dat de wetshervormingen het ontstaan van een 'echte' vrouwenbeweging verhinderde. Wat ze bedoelt met een 'echte' vrouwenbeweging is onduidelijk, maar het lijkt een beweging te zijn op initiatief van 'vrouwen die voor zichzelf spreken, eerder dan door mannen die het vrouwenbeeld manipuleren voor hun eigen politieke agenda'.¹⁰⁸ Bij Yeşilyurt Gündüz lezen we dat de twee eerste fases van de vrouwenbeweging in Turkije rechten inhielden die werden *toegekend* in respectievelijk de Tanzimat-periode en door de kemalistische staat, maar dat de derde fase er kwam op initiatief 'van de Turkse vrouwen zelf'. Hiermee lijkt ze te suggereren dat de voorgaande fases er *niet* op initiatief van vrouwen zelf kwamen.¹⁰⁹

Sommige academici erkennen het belang van bepaalde vrouwenorganisaties en acties, maar betwisten de politieke aard en impact van de vrouwen. Voor Safarian hadden de Ottomaanse vrouwenverenigingen

vooral een culturele en onderwijzende aard en stonden zij los van eisen voor de sociale status van de vrouw. Bijgevolg mogen ze niet overschat worden,¹¹⁰ en zoals we zagen stelde Nükhet Sirman dat de vrouwenorganisaties niet 'feministisch' kunnen worden genoemd (zie hoger).

Ook bij andere onderzoekers lezen we dat de voornaamste progressieve maatregelen ten gunste van vrouwen werden 'verleend' eerder dan afgedwongen. De afwezigheid van een sociale beweging wordt door Nermin Abadan-Unat verklaard door de strakke, gecentraliseerde staatsstructuur van het Ottomaanse Rijk die geen ruimte toeliet voor pluralistische sociale structuren. Met betrekking tot het stemrecht schrijft ze dat die vraag aanvankelijk 'aanzelend' werd geopperd, om tijdelijk te verwateren tot ze uiteindelijk werd toegekend.¹¹¹ Het feministisch bewustzijn dat vrouwen ontwikkelden, is bovendien in de eerste plaats afkomstig van het gedachtegoed van Mustafa Kemal Atatürk en zijn dichte omgeving, en bleef lang beperkt tot de intelligentsia, schrijft ze.

Strijd

A.G. Altınay schrijft dat Turkije een lange traditie kent van een nationalistisch discours volgens hetwelke vrouwenrechten 'op een gouden schoteltje' werden aangeboden door Atatürk. Op die manier waren vrouwen iets verschuldigd aan de staat.¹¹² Hierin kwam verandering in de late jaren 1980. Een vroege stem was die van Zafer Toprak, die in een artikel uit 1986 wees op documenten over het IAW-Congres en de ontbinding van de Turkse Vrouwen Unie in 1935. De herontdekking van primaire bronnen over dergelijke verenigingen zorgde voor een herformulering van de relatie tussen de vrouwen en de kemalistische staat.

Yeşim Arat deed een vergelijkend onderzoek naar twee prominente figuren in de

overgang van de Ottomaanse naar de Republikeinse periode: Afet Inan en Halide Edib. Beiden droegen ze actief bij in het vestigen van de nieuwe staat en zetten zich af tegen het westerse imperialisme. Arat noemde hen 'een soort feministes'.¹¹³ Hoewel beide vrouwen nationalistisch waren, zette Halide Edib zich sterk af tegen de vooroordelen tegenover etnische en religieuze minderheden die vervat waren in het Republikeinse nationalisme en schrok ze er niet voor terug Mustafa Kemal Atatürk te bekritisieren. Nadat ze een politieke vrouwenmeeting in 1924 had verdedigd tegen aanvallen van de pers, werd ze als woordvoester van de vrouwenbeweging beschouwd.¹¹⁴ Twee jaar later echter werd ze verbannen omwille van haar steun aan en de betrokkenheid van haar echtgenoot in de oppositiepartij. In tegenstelling tot Halide Edibs kritiek op het regime, promootte Afet Inan de kemalistische staat en centreerde haar feminisme rond kemalistische ideeën. Arat besluit dat de vrouwen door hun verzet en nadruk op eigen *agency* aantoonde dat ze méér waren dan alleen instrumenten.¹¹⁵ Tegelijkertijd zei ze in 1989 nog dat de vrouwenrechten er niet waren gekomen na protesten van presiegroepen, maar dat ze werden *verleend* door Mustafa Kemal Atatürk.¹¹⁶ Ze lijkt dus wel een individuele agens te erkennen, maar geen collectieve. Toch meen ik dat in dit debat net de *collectieve* agens belangrijker is dan de *individuele*.

Dit komt aan bod in de onderzoeken van Serpil Çakır en Yaprak Zihnioğlu. Serpil Çakır deed intensief onderzoek naar de Ottomaanse vrouwenbeweging en wijst erop dat die te lang onderbelicht is gebleven, ook binnen feministische kringen. In 2003 verscheen er ook een publicatie van de hand van Yaprak Zihnioğlu, die politieke vrouwenorganisaties in de vroege Republiek analyseerde met als centraal figuur Nezihe Muhiddin.

Cover van het blad *Kadınlar Dünyası* uit 2000 met een foto van arbeidsters van de staatsfabriek Sümerbank, die actie voeren. (privécollectie Nicole van Os)

Deze onderzoeken maken duidelijk dat de vrouwenbeweging wel degelijk als een politieke actor kan worden beschouwd, en mijns inziens zijn er ook heel wat elementen die wijzen op het feministische karakter van deze beweging –zowel in de brede definitie van Jayawardena als de nauwere definitie van Nükhet Sirman. Naast politieke eisen schoof de vrouwenbeweging immers ook eisen naar voor die betrekking hebben op het private leven. In een tijdschriftartikel uit de late 19e eeuw bijvoorbeeld werd de ongelijke positie van de vrouw binnen de familie aangehaald als een van de oorzaken van de problemen van de Ottomaanse families.¹¹⁷ Volgens Zihnioğlu kwam de vrouwenbeweging net in conflict met de staat doordat die laatste zich baseerde op een seksistische instelling en de vrouwenrechten wilde beperkte tot wat mogelijk

was binnen een patriarchale samenleving, in tegenstelling tot de vrouwenbeweging zelf, die verder wilde.¹¹⁸

In hoeverre er kan worden gesproken van een 'sociale beweging' in die zin dat er eisen werden gesteld die gedragen werden door alle vrouwenorganisaties, is mij vooralsnog onduidelijk. Volgens Pinar İlkkaracan kenden de diverse vrouwengroepen weliswaar verschillen in perspectieven en eisen, maar waren er ook gemeenschappelijke eisen aanwezig, met name die voor het recht op echtscheiding voor vrouwen, een verbod op polygynie en gearrangeerde huwelijken, het recht op werk, de creatie van jobs voor vrouwen en de hervorming van het onderwijssysteem.¹¹⁹ Of de radicalere eisen met betrekking tot de positie van de vrouw binnen de familie en de patriarchale samenleving ook brede steun genoten in de vrouwenbeweging, is mij onbekend. Ondanks deze blijvende vragen, zijn er steeds meer aanwijzingen dat de Turkse vrouwen in de betreffende periode geen passieve objecten waren die de hervormingen gelaten ondergingen, maar vrouwen die streden voor hun eisen.

Selectief geheugen

Het discours over de vroege vrouwenbeweging in Turkije kent sinds de jaren 1980 dus een aanzienlijke transformatie. Tot de jaren 1980 werden de hervormingen geprezen binnen de officiële historiografie, met Afet Inan als belangrijkste vertegenwoordigster. Vanaf de jaren 1980 ontwikkelden feministische academici kritieken op de hervormingen. Ze stelden onder andere dat de hervormingen niets veranderden aan het patriarchale karakter van de samenleving en dat de gunstige gevolgen in tewerkstelling en onderwijs alleen merkbaar waren voor vrouwen uit stedelijke burgerlijke milieus.

Daarnaast meenden veel historici dat de vrouwenbeweging een klein aandeel bekleedde in de hervormingen, en dat de vrouwenrechten niet *afgedwongen* maar eerder *verleend* waren door Mustafa Kemal Atatürk. Recentere onderzoeken wijzen steeds meer op de agens van de vrouwenbeweging en het feministisch karakter van haar standpunten, waarbij het nationalisme zowel een spanningsvolle als een stimulerende factor kon zijn. Bovendien onderhield de Turkse Vrouwen Unie in de jaren 1930 internationale contacten met vrouwenbewegingen in het Westen en het Midden-Oosten. Het idee van de passieve vrouwenbeweging wordt dus steeds meer betwist.

Deze academische debatten vinden ook een weg in het discours in de media. In een interview in *MO** sprak schrijfster Elif Şafak zich onlangs nog scherp uit over het beeld van de passieve vrouwenbeweging en het idee dat Turkse vrouwen alleen Atatürk erkentelijk moesten zijn voor hun rechten –zoals haar moeder haar inprentte. Şafak omschrijft deze tendens als 'geheugenverlies'.¹²⁰ En net door een stem te geven aan actoren die lange tijd versluierd zijn gebleven, ligt hierin een belangrijke bijdrage van de Turkse feministische historici: het bestrijden van een selectief geheugen.

Met dank aan Nicole van Os.

Bronnen van de foto's op:

- p. 8 <http://isteataturk.com>
- p. 12 <http://www.delinetailer.org/portal/yasam/keriman-halisin-dunya-guzeli-secilmesi-avrupanin-islamiyete-karsi-zaferi-miydi.html>
- p. 15 https://www.google.be/search?q=Sabiha+G%C3%B6k%C3%A7en&biw=961&bih=598&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=yP3IVLf8Fcl-Ut2lglAN&ved=0CAcQ_AUoAg
- p. 18 www.forumlordum.net
- p. 19 <http://www.bianet.org/biamag/diger/121685-lidere-boyun-egmeyen-kadin-halide-edib>
- p. 20 <http://www.goreleekspres.com/haber/yazar/5834-sabiha-serin-anadolu-kadinklari-mudafaa-i-vatan-cemiyeti.html>
- 1 Kathryn LIBAL, Staging Turkish Women's Emancipation: Istanbul, 1935. In: *Journal of Middle East Women's Studies*, Special Issue: Early Twentieth-Century Middle Eastern Feminisms, Nationalisms, and Transnationalisms, 4(2008)1, p. 38.
 - 2 Vertaling uit het Engels. Kumari JAYAWARDENA, *Feminism and nationalism in the Third World*, Michigan, 1994, p. 2.
 - 3 Mete TUNÇAY, Kemalism. In: *Oxford Islamic Studies Online*, <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e0440>, laatst geraadpleegd op 14/04/2013.
 - 4 Elif GÖZDASOĞLU KÜÇÜKALIOĞLU, Historical roots of the women's movement. Paper gepresenteerd op de conferentie *Turkey at the Crossroads: Women, Women's Studies and The State*, Istanbul/Bodrum, 27/05-03/06/2005, <http://pages.towson.edu/ncctrw/summer%20institutes/Papers-Website/Kucukalioglu%2005.pdf>, laatst geraadpleegd op 14/04/2013, p. 2.
 - 5 Valentine M. MOGHADAM, *Modernizing women: gender and social change in the Middle East*, Londen, 1993, p. 80.
 - 6 Kumari JAYAWARDENA, *Feminism and nationalism [...]*, p. 16.
 - 7 Deniz KANDIYOTI, Some awkward questions on women and modernity in Turkey. In: Lila ABU-LUGHOD (ed.), *Remaking women: feminism and modernity in the Middle East*, Princeton, 1998, p. 274.
 - 8 Kumari JAYAWARDENA, *Feminism and nationalism [...]*, p. 6.
 - 9 Katherine E. FLEMING, Women as preservers of the past. In: Zehra ARAT (ed.), *Deconstructing images of the Turkish woman*, New York, 1998, pp. 132-135.
 - 10 Necla ARAT, Women's Studies in Turkey. In: *Women's Studies Quarterly*, 24(1996)1/2: Beijing and Beyond: Toward the Twenty-First Century of Women, p. 401.
 - 11 Nermin ABADAN-UNAT, Legal status of women. In: Ferhunde ÖZBAY (ed.), *Women, Family and Social Change in Turkey*, Bangkok, 1990, p. 18.
 - 12 Zehra F. ARAT, Educating the daughters of the republic. In: Zehra F. ARAT (ed.), *Deconstructing images of the Turkish woman*, New York, 1998, pp. 158-159.
 - 13 Klaus KREISER, *Atatürk: een biografie*, München, 2008, p. 300.
 - 14 Zuhal YEŞİLYURT GÜNDÜZ, The Women's Movement in Turkey: From Tanzimat towards European Union Membership. In: *PERCEPTIONS*, 2004, p. 116.
 - 15 Nermin ABADAN-UNAT, Legal status of women [...], p. 23.
 - 16 Kumari JAYAWARDENA, *Feminism and nationalism [...]*, p. 38.
 - 17 Kathryn LIBAL, *Staging Turkish Women's Emancipation [...]*, p. 38.
 - 18 Ayşe GÜL ALTINAY, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, New York, 2004, pp. 22-23.
 - 19 Elvan ÖZDEMİR, Kemalist Tradition and Kemalist Women's Movement in Turkey After 1980. In: *Turkish Journal of Politics*, 1(2010)1, p. 106.
 - 20 Afet INAN, *The emancipation of the Turkish woman*, Parijs, 1962, pp. 12, 25 en 37.
 - 21 Afet INAN, *A history of the Turkish revolution and Turkish Republic*, Ankara, 1981, pp. 172-173.
 - 22 Afet INAN, *The emancipation [...]*, p. 51, eigen cursief.
 - 23 Afet INAN, *A history of the Turkish revolution [...]*, p. 174.
 - 24 Afet INAN, *The emancipation [...]*, p. 52.
 - 25 Afet INAN, *The emancipation [...]*, pp. 46, 48 en 53.
 - 26 Erik-Jan ZÜRCHER, *Turkey. A modern history*, VK, 1995, p. 181.
 - 27 Bernard CAPORAL, *La femme turque à travers le Kemalisme et le post-Kemalisme (1919-1970)*, Lille, 1982, pp. 549-551.
 - 28 Suna KILI, *Kemalism*, Michigan, 1969, pp. 123 en 47.
 - 29 Deniz KANDIYOTI, Emancipated but unliberated: Reflections on the Turkish case. In: *Feminist Studies*, 13(1987)2, p. 324.
 - 30 Yeşim ARAT, *The patriarchal paradox: Women politicians in Turkey*, Fairleigh Dickinson Univ Press, 1989, passim; Şirin TEKELI, The meaning and limits of feminist ideology in Turkey. In: Ferhunde ÖZBAY (ed.), *Women, Family and Social Change in Turkey*, Bangkok, 1990, p. 141.
 - 31 Nükhet SIRMAN, Writing the gender regime of Republican Turkey. In: Gerald MACLEAN (ed.) *Writing Turkey: Explorations in Turkish History, Politics, and Cultural Identity*, Middlesex University Press, p. 43.

- 32 Nermin ABADAN-UNAT, Legal status of women [...], p. 18 en Zehra ARAT, Turkish women and the republican reconstruction of tradition. In: Fatma Muge GÖÇEK & Shiva BALAGHI (eds.), *Reconstructing gender in de Middle East. Tradition, identity and power*, New York, 1994, pp. 63-64.
- 33 Meltem MÜFTÜLER-BAC, Turkish Women's Predicament, In: *Women's Studies International Forum*, 22(1999)3, p. 311.
- 34 N.N., Sex and power in Turkey: feminism and the maturing of Turkish democracy, European Stability Initiative, Berlijn/Istanbul, 2007, http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_90.pdf, laatst geraadpleegd op 14/04/2013, p. 13.
- 35 YEŞİM Arat, *The patriarchal paradox [...]*, pp. 35, 37-38.
- 36 Meltem MÜFTÜLER-BAC, Turkish Women's Predicament [...], p. 303.
- 37 Meltem MÜFTÜLER-BAC, Turkish Women's Predicament [...], p. 303.
- 38 Vertaald uit het Engels. N.N., Sex and power in Turkey [...], p. 4.
- 39 Zehra F. ARAT, Educating the daughters of the republic [...], pp. 160-163 en pp. 174-175.
- 40 Elif GÖZDASOĞLU KÜÇÜKALIOĞLU, Historical roots of the women's movement [...], p. 16.
- 41 Meltem MÜFTÜLER-BAC, Turkish Women's Predicament [...], p. 311.
- 42 Zehra F. ARAT, Opportunities, Freedoms and Restrictions: Women and Employment in Turkey. In: Celia KERSLAKE, Kerem OKTEM, Philip ROBINS (eds.), *Turkey's engagement with modernity. Conflict and change in the twentieth century*, Palgrave Macmillan, 2010, pp. 185-186.
- 43 Elif GÖZDASOĞLU KÜÇÜKALIOĞLU, Historical roots of the women's movement [...], p. 8.
- 44 Elvan ÖZDEMİR, Kemalist Tradition [...], p. 102.
- 45 Vertaling uit het Engels. Zehra F. ARAT, Turkish women [...], p. 72.
- 46 M. Şükrü HANIOĞLU, *Atatürk: an intellectual biography*, Princeton, 2011, p. 212.; Zehra ARAT, Turkish women [...], pp. 66-67.
- 47 Yeşim ARAT, *The patriarchal paradox [...]*, p. 30.
- 48 M. Şükrü HANIOĞLU, *Atatürk [...]*, p. 212; Yeşim ARAT, Nation building and feminism in Early Republican Turkey. In: Cemoa KERSLAKE, Kerem ÖKTEM & Philip ROBINS (eds.), *Turkey's engagement with modernity. Conflict and change in the 20th century*, Londen, 2010, p. 41.
- 49 Vertaling uit het Engels. Sibel EROL, Feminism in Turkey. In: *New Perspectives on Turkey*, 8(1992), pp. 114-115.
- 50 Nilufer GÖLE, *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling (Critical Perspectives on Women and Gender) Gender and identity construction*, Michigan, 1997, pp. 79-80.
- 51 Deniz Kandiyoti geciteerd in Sibel EROL, Feminism in Turkey [...], pp. 114-115.
- 52 Ayşe DURAKBAŞA, Kemalism as identity politics in Turkey. In: Zehra F. ARAT (ed.), *Deconstructing images of the Turkish woman*, New York, 1998, pp. 143, 145, 148.
- 53 VPRO, Turkije en Europa, 14/12/2004, <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/afleveringen/2004-2005/Turkije-en-Europa.html>, laatst geraadpleegd op 20/01/2015.
- 54 Ayşe DURAKBAŞA, Kemalism as identity politics [...], pp. 146 en 149.
- 55 Yeşim ARAT, Women's Movement of the 1980s in Turkey: Radical Outcome of Liberal Kemalism? In: Fatma Muge GÖÇEK & Shiva BALAGHI, eds., *Reconstructing Gender in the Middle East Through Voice and Experience*, New York, 1994, p. 102.
- 56 Vertaling uit het Engels. Louis A. WEST, Introduction: feminism constructs nationalism. In: Louis A. WEST, ed., *Feminist nationalism*, New York, 1997, p. XXX.
- 57 Louis A. WEST, Introduction [...], p. XXXI.
- 58 Kumari JAYAWARDENA, *Feminism and nationalism [...]*, p. 22.
- 59 Şirin TEKELI, The Turkish women's movement: a brief history of success, In: *Quaderns de la Mediterrània*, 14(2010), p. 1.
- 60 Ayşe Gül ALTINAY, *The Myth of the Military-Nation [...]*, p. 50; Deniz KANDIYOTI, End of empire: Islam, nationalism and women in Turkey. In: Deniz KANDIYOTI (ed.), *Women, Islam & The State*, Philadelphia, 1991, p. 38.
- 61 Sheila ROWBOTHAM, *Women in movement: feminism and social action*, Londen, 1992, pp. 108-109.
- 62 Şirin TEKELI, The meaning and limits of feminist ideology [...], p. 143.
- 63 Kumari JAYAWARDENA, *Feminism and nationalism [...]*, p. 15.
- 64 Sheila ROWBOTHAM, *Women in movement [...]*, 1992, p. 105.
- 65 Ayşe Gül ALTINAY, *The Myth of the Military-Nation [...]*, pp. 39 en 47.
- 66 Mary Ann FAY, Early Twentieth-Century Middle Eastern Feminisms, Nationalisms, and Transnationalisms. In: *Journal of Middle East Women's Studies*, 4(2008)1, Special Issue: Early Twentieth-Century Middle Eastern Feminisms, Nationalisms, and Transnationalisms, pp. 3-4.
- 67 Serpil ÇAKIR, Feminism and Feminist History-Writing in Turkey: The Discovery of Ottoman Feminism. In: Francisca DE HAAN, Maria BUCUR, Krassimira DASKALOVA (eds.), *Aspasia: The International Year Book of Central, Eastern and Southeastern European Women's and Gender History*, volume 1, Berghahn Journals, p. 69.

- 68 Vertaling uit het Engels. Serpil ÇAKIR, *Feminism and Feminist History-Writing* [...], p. 6.
- 69 Serpil ÇAKIR, *Feminism and Feminist History-Writing* [...], pp. 69-70.
- 70 Alexander SAFARIAN, *On the history of Turkish feminism*. In: *Iran & The Caucasus*, 11(2007)1, p. 142.
- 71 Sibel EROL, *Feminism and Feminist History-Writing* [...], pp. 110-111.
- 72 Feroz AHMAD, *The making of modern Turkey*, New York, 1993, p. 84.
- 73 Şirin TEKELI, *The Turkish women's movement* [...], p. 193.
- 74 Nadje S. AL-ALI, *Women's movements in the Middle-East: Case studies of Egypt and Turkey*, Working Paper. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development, 2002, <http://eprints.soas.ac.uk/4889>, laatst geraadpleegd op 05/05/2013, p. 23.
- 75 Serpil ÇAKIR, *Feminism and Feminist History-Writing* [...], p. 71.
- 76 Deniz KANDIYOTI, *Some awkward questions* [...], p. 274.
- 77 Serpil ÇAKIR, *Feminism and Feminist History-Writing* [...], p. 72.
- 78 Pınar İLKKARACAN, *A brief overview of women's movement(s) in Turkey (and the influence of political discourses)*, S.L., 1997, http://www.aletta.nu/epublications/1997/womens_movement_in_turkey.pdf, laatst geraadpleegd op 23/04/2013, pp. 4-5.
- 79 Serpil ÇAKIR, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Istanbul, 2011, p. 109.
- 80 Serpil ÇAKIR, *Osmanlı Kadın Hareketi* [...], p. 264.
- 81 Reina LEWIS & Nancy MICKLEWRIGHT (eds.), *Gender, modernity and liberty: Middle Eastern and Western women's writings: a critical sourcebook*, Londen, 2006, pp. 198 en 208.
- 82 Nilufer GÖLE, *The Forbidden Modern* [...], p. 48.
- 83 Elif GÖZDASOĞLU KÜÇÜKALIOĞLU, *Historical roots of the women's movement* [...], p. 6.
- 84 Nadje S. AL-ALI, *Women's movements* [...], p. 23.
- 85 Serpil ÇAKIR, *Feminism and Feminist History-Writing* [...], p. 71.
- 86 Serpil ÇAKIR, *Feminism and Feminist History-Writing* [...], p. 72.
- 87 Nilufer GÖLE, *The Forbidden Modern* [...], pp. 39-40.
- 88 Elif GÖZDASOĞLU KÜÇÜKALIOĞLU, *Historical roots of the women's movement* [...], p. 7.
- 89 Yeşim ARAT, *The Patriarchal paradox* [...], p. 27.
- 90 Şirin TEKELI, *The Turkish women's movement* [...], p. 193.
- 91 Nilufer GÖLE, *The Forbidden Modern* [...], pp.75-76.
- 92 Yaprak ZİHNİOĞLU, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Istanbul, 2003, pp. 147-149.
- 93 Yaprak ZİHNİOĞLU, *Kadınsız İnkılap* [...], p. 268.
- 94 Yaprak ZİHNİOĞLU, *Kadınsız İnkılap* [...], p. 158.
- 95 Kathryn LIBAL, *Staging Turkish Women's Emancipation* [...], p. 41.
- 96 Kathryn LIBAL, *Staging Turkish Women's Emancipation* [...], p. 33.
- 97 Yaprak ZİHNİOĞLU, *Kadınsız İnkılap* [...], p. 19.
- 98 Kathryn LIBAL, *Staging Turkish Women's Emancipation* [...], p. 44.
- 99 M. Şükrü HANIOĞLU, *Atatürk* [...], p. 212.
- 100 Een verwijzing naar Deniz KANDIYOTI, *Women and the Turkish state: political actors or symbolic pawns?* In: Nira YUVAL-DAVIS & Flora ANTHIAS (eds.), *Women, Nation and the State*, Londen, 1989.
- 101 Vertaald uit het Engels. Afet İNAN, *The emancipation* [...], p. 60.
- 102 Afet İNAN, *The emancipation* [...], p. 56.
- 103 Yeşim ARAT, *Nation building and feminism* [...], p. 50.
- 104 Afet İNAN, *The emancipation* [...], pp. 41-42 en p. 44.
- 105 Afet İNAN, *A history of the Turkish revolution* [...], p. 45.
- 106 Vertaald uit het Engels. Afet İNAN, *The emancipation* [...], p. 5.
- 107 Ayşe Gül ALTINAY, *The Myth of the Military-Nation* [...], pp. 52-53.
- 108 Vertaald uit het Engels. Sibel EROL, *Feminism in Turkey* [...], p. 112.
- 109 Zuhul Yeşilyurt GÜNDÜZ, *The Women's Movement in Turkey* [...], p. 115.
- 110 Alexander SAFARIAN, *On the history of Turkish feminism* [...], p. 141.
- 111 Nermin ABADAN-UNAT, *Social change and Turkish women*. In: Nermin ABADAN-UNAT (ed.), *Women in Turkish society*, Leiden, 1981, p. 18; Nermin ABADAN-UNAT, *Legal status of women*, p. 13.
- 112 Ayşe Gül ALTINAY, *The Myth of the Military-Nation* [...], pp. 52-53 en 55.
- 113 Yeşim ARAT, *Nation building and feminism* [...], p. 42.
- 114 Nilufer GÖLE, *The Forbidden Modern* [...], p. 76.
- 115 Yeşim ARAT, *Nation building and feminism* [...], pp. 41 en 50.
- 116 Yeşim ARAT, *The Patriarchal paradox* [...], pp. 1-2.
- 117 Serpil ÇAKIR, *Osmanlı Kadın Hareketi* [...], p. 268.
- 118 Yaprak ZİHNİOĞLU, *Kadınsız İnkılap* [...], p. 262.
- 119 Pınar İLKKARACAN, *A brief overview* [...], p. 4.
- 120 Tine DANKAERS, *Elif Shafak: Turkije lijdt aan geheugenverlies*. In: *MO**, 05/07/014, <http://www.mo.be/interview/elif-shafak-turkije-lijdt-aan-geheugenverlies>, laatst geraadpleegd op 08/01/2015.